УДК 821.512.145

Ә.М. Закирҗанов

ШӘРИФ КАМАЛ ТУРЫНДА ЯҢА КИТАП
(«Шәриф Камал: фәнни-популяр җыентык / төз.: А.Р. Шәйхин, Г.Р. Җиһангирова. Казан: Җыен, 2023. 416 б. («Шәхесләребез» сериясе)

Статья содержит рецензию на научно-популярный сборник, посвященный Шарифу Камалу, внёсшему большой вклад в развитие татарской литературы начала XX века. Последовательно выявляются структура, цели, задачи, основные разделы книги. Через анализ вступительной статьи определяется новаторство, привнесенное в татарскую литературу писателем, особенности его творчества. Оцениваются малоизвестные сегодняшним читателям рассказы, публицистические заметки, стихотворения, которые дополняют и обогащают творчество писателя. Исследуя многочисленные воспоминания, письма, дневники, документы, автор определяет их место в раскрытии отдельных черт личности и творческого пути Ш. Камала, определяет их ценность для своего времени и современности.

Ключевые слова: Шариф Камал, научно-популярное издание, воспоминание, документ, письмо, дневник, личность писателя.

The article contains a review of a popular science collection dedicated to Sharif Kamal, who made a great contribution to the development of Tatar literature at the beginning of the twentieth century. The structure, goals, objectives, and main sections of the book are consistently identified. Through the analysis of the introductory article, the innovation introduced into Tatar literature by the writer and the peculiarities of his work are determined. Little-known stories, journalistic notes, and poems that complement and enrich the writer's work are evaluated by today's readers. Examining numerous memoirs, letters, diaries, documents, the author determines their place in revealing individual personality traits and the creative path of Sh. Kamal, defines their value for their time and modernity.

Keywords: Sharif Kamal, popular science publication, memory, document, letter, diary, personality of the writer.

Күпгасырлык татар әдәбияты тарихында XX йөз башының гаять зур урын алып торуы яхшы билгеле. Әлеге чор әдәбияты җитди Яңарыш кичереп, алдагыларының үсеш-үзгәреш юлын билгеләли. Әдәби процессның нигезен тәшкил иткән Г. Исхакый, Г. Тукай, М. Гафури, Ш. Камал, Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, С. Сүнчәләй, Г. Камал, Н. Думави, Ш. Бабич һ.б. әдипләрнең бай мирасы дөнья әдәби барышына кушылып китә. Алар арасында прозаик, драматург, публицист һәм җәмәгать эшлеклесе буларак танылу алган Ш. Камалның үзенә хас лаеклы урыны бар. Классик әдипнең тормыш һәм иҗат юлы шактый тулы өйрәнелсә дә, аның шәхесенә йогынты ясаган шартларга, әсәрләренең язылу тарихына һ.б. бәйле сораулар ачык калып

килә. «Җыен» фондының «Шәхесләребез» сериясендә дөнья күргән «Шәриф Камал» фәнни-популяр җыентыгы әнә шуларны тулыландыру, баету, ачыклау максатын күздә тота. Ш. Камалның Татарстан Милли музеендагы шәхси архивыннан, мемориаль квартирасы урнашкан «Татар китап йорты»ндагы материаллар арасыннан һәм башка чыганаклардан табылган язмаларны А. Шәйхин, Г. Җиһангирова бер системага салып, укучыларга тәкъдим итә.

Җыентык Д.Ф. Заһидуллинаның «Шәриф Камал – иң садә, иң яшерен хисләр җырчысы» дигән кереш мәкаләсе белән ачыла. Әлеге язма классик әдипнең татар әдәбияты тарихындагы урынын, алып килгән яңалыгын, традицияләргә нигез салуын билгеләүнең матур бер үрнәге булып тора. Әдип иҗатының башлангыч чорыннан алып, соңгы дәверендә язылган әсәрләренә кадәр тулы бәяләнеп, этрафлы нәтиҗәләр ясала. Беренче әсәрләре 1905–1906 елларда язылса да, Ш. Камал киң җәмәгатьчелеккә 1909–1910 елларда «Шура» журналында басылып чыккан хикәяләре белән танылa. Яңарыш дәвере кичергән татар әдәбиятында бу елларда эчтәлек һәм форма өлкәсендә эзләнүләр бара. Әдип үзенең әсәрләре белән аларга кушылып китә, кайберләрен исә үзе башлап җибәрә. Ул тормышта үзе күргәнбелгәннәргә нигезләнеп яза. Галимә билгеләп үткәнчә, *«кешеләрнең катлаулы психологиясен, рухи үзгәрешләрне, эчке дөньясын, хәтта аң төпкелендә барган процессларны сурәтләү объектына әйләндерә»* [Заһидуллина, б. 7]. Шуңа да Ш. Камалның «Уяну» (1909), «Сулган гөл» (1909), «Буранда» (1910), «Козгыннар оясында» (1910), «Курай тавышы» (1912) һ.б. хикәяләре гади кешенең күңел дөньясын, рухи каршылыкларын, еш кына чарасызлык алдында көчсез калучының кайгы-хәсрәтен ачып бирүләре белән үз вакытында ук киң яңгыраш таба. Әдипнең әсәрләре кыскалыгы, тирән мәгънәле булуы, психологизм алымнарын уңышлы файдалануы белән игътибарны җәлеп итә. Татар җәмгыятен төрле яклап ачуны максат иткән язучы, аеруча читтә бәхет эзләүчеләрне тулы һәм бөтен каршылыгында сурәтли. «Бәхет эзләгәндә» (1911), «Чит илдә» (1912), «Өйдә көтәләр» (1913), «Акчарлаклар» (1915) һ.б. әсәрләренә бәя биреп, Д.Ф. Заһидуллина мондый нәтиҗә ясый: *«Ш. Камал читтә бәхет эзләүнең милләтне инкыйразга китерә торган хәрәкәт булуын идея итеп күтәрә»* [Заһидуллина, б. 17]. Мәкалә авторы фикеренчә, читтә йөрүчеләр татар халкына хас күп кенә әхлакый сыйфатларын югалтып, аракы эчәргә, карта уйнарга, урынлы-урынсыз сугышырга өйрәнәләр. Шуңа бәйле арада туган җире, ата-анасы белән бәйләнешен өзеп, зимагур булып китүчеләр күбәя.

Ш. Камал Октябрь инкыйлабын шатланып каршы ала һәм үзенең иҗаты белән яңа җәмгыятькә хезмәт итүгә алына. Аның «Таң атканда» (1927), аеруча «Матур туганда» (1937) романнары татар совет әдәбиятының үсү юлын билгеләүче әсәрләр буларак бәяләнә. Сәнгати планда йомшак урыннар булса да, идея эчтәлеге ягыннан алар дуслык, хезмәттәшлек, ярдәмләшеп яшәү, мәхәббәт һәм тигезлекне

яклап чыгулары белән чор рухына аваздаш була һәм укучылар тарафыннан яратып укыла.

Җыентыкта Ш. Камалның публицистик язмалары, проза әсәрләре, шигырьләре, драмасыннан өзек, күпсанлы истәлекләр, көндәлекләр һ.б. урын алган. Әдип 1905 елда С.-Петербургта чыга башлаган беренче татар газетасы «Нур» (1905) белән хезмәттәшлек итә башлый, язмалары һәм шигырьләре басылып чыга. Китаптагы публицистик язмалары чор рухын ачык тоемлап, җитди мәсьәләләргә йөз тотып язылган. Инкыйлабларга кадәрге мәкаләләрдә һәртөр артталык, искелек, әдәпсезлектән көлү, аларны фаш итү, алдынгы милләтләрдән үрнәк алу үзәктә тора («Хатын-кыз мәктүпләре», 1910; «Хикәядән бер баб», 1910 һ.б.).

Язучының инкыйлаблардан соң дөнья күргән «“Өтер” үз урынында түгел» (1926), «Безне ничек каршы алдылар» (1929), «Мине кемнәр, нәрсәгә өйрәттеләр» (1934) язмалары шул чор рухын чагылдыруы белән кызыклы.

Җыентыкта Ш. Камалның төрле чорларда язылып, кабаттан бастырылмаган хикәяләре дә урын алган. Алар әлеге бай иҗатның аерым сыйфат-билгеләрен тулыландыруга хезмәт итә. «Чуар манзара» (1910) хикәясе XX гасыр башы татар тормышындагы өч төрле яшәү рәвешен тасвирлавы белән игътибарны җәлеп итсә, «Мигъраҗ» (1912) хикәясендә Мөхәммәд пәйгамбәрнең (с.г.в.) җиде кат күккә ашуы турындагы вакыйга искә төшерелә. «Ай яктысында» (1912) хикәясендә яшь хатыннар-ирләр арасындагы мөнәсәбәтләр лирик-эмоциональ планда сурәтләнә. Әдипнең «Җыр тавышы ишетелгәндә» (1926) әсәре зуррак күләмле язманың бер өлеше булып тора. Үзәктә яңа тормыш төзү өчен ихлас хезмәт итүчеләргә бәйле бер вакыйга бирелә. Аның кыйммәтен Гражданнар сугышында ирен югалткан Гайниҗамалның күңел кичерешләрен, уй-фикерләрен эчке монолог, җан хәрәкәте аша сурәтләве билгели.

Китапның «Шигърият» өлешенә Ш. Камалның «Сада» (1906) җыентыгыннан берничә шигырь урнаштырылган. Аларда авторның ил хәлләреннән, татарлар тормышыннан хәбәрдар булуы ачык чагыла. Шигырьләрнең теле гарәп, төрек сүзләре белән чуарланган. Эчтәлектә лирик геройның тынгысыз күңеле ачыла. «Янә шу гаскәр»дә туган җиреннән аерылып читкә җибәрелгән, сугыш михнәтләрендә интегүче солдат язмышы сурәтләнә. Ә инде «Сада» («тавыш», «өн» мәгънәсендә) күләмле шигыре Гареб һәм Шәрык антитезасына нигезләнә. Лирик герой уйлануларында алга карап эш итүче Гареб илләренең тырышлыгын, алга китүен искә ала. Шәрык халыклары исә битараф булып, бу дөньяга ник килгәнен уйламыйча яши, дип борчыла. Шулар аша Ватан вә милләт мәнфәгатен кайгыртып, кешенең гыйлемгә һәм һөнәргә омтылышын яклый.

Ш. Камал драматург буларак та киң танылу ала. Аның «Хаҗи әфәнде өйләнә» (1915) комедиясе язылган вакыттан алып хәзергәчә сәхнәләрдән төшми. 1920–1930 елларда язылган «Ут» (1928),

«Козгыннар оясында» (1929), «Таулар» (1931), «Томан арты» («Габбас Галин») (1934) пьесаларында совет идеологиясе йогынтысы ачык сизелә, шулай да алар үз чоры сәхнәсендә уйналып, драматургия үсешенә уңай йогынты ясый. Җыентыкта урын алган «Төеннәр» пьесасы 4 пәрдәдә булып, бары 1 нче пәрдәсе генә бирелә. Әлеге өлеше 1928 елда «Безнең юл» журналында басыла, 2–3 нче пәрдәләренең кулъязмасы ТР Милли музеенда саклана. Пьеса ул чорда җитди бәхәсләргә китергән ир-хатын, гаилә ныклыгы, хыянәт мәсьәләләренә багышлана. Төп вакыйга байтак еллар элек ялган белән бер кызны үзенеке иткән, хәзер исә, фамилиясен үзгәртеп, алимент түләүдән качып йөргән ир-ат белән бәйле. 1 нче пәрдә буенча конфликт чишелешен ачыклап та, нәтиҗәләр дә ясап булмый, билгеле. Шулай да пьесаның сәнгати планда йомшак булуын тоемлау кыен түгел. Ул авторның иҗат юлын, сәнгати эзләнүләрен аңларга ярдәм итүче факт буларак тәкъдим ителә.

Китапта күпсанлы истәлекләр урын алган. Алар Ш. Камалны шәхес буларак ачарга, характер сыйфатларын билгеләргә ярдәм итә. Кызы Зәйнәп истәлегендә әтисенең йомшак характерлы булып, гади-гадәти тормыш алып баруы билгеләнә. Шулай ук әдипнең физик эшне яратып башкаруы, китап төпләү, сәгать төзәтү, радиоприборларны сүтеп-җыю белән шөгыльләнүен дә язып үтә. Язучылардан Г. Бәширов, Г. Кашшаф, Р. Ишморат, М. Гали, З. Бәшири, С. Хәким һ.б. истәлекләре бирелә. Аларда Ш. Камалның иҗат үзенчәлекләре, әдип буларак яшьләргә мөнәсәбәте, әдәби процесстагы урыны билгеләнә. Г. Бәширов истәлегендә әдипне элекке татар зыялылары традицияләрен дәвам иттерүче буларак бәяли. Әдәпле, тыйнак, тыныч булуын билгеләп, үзенә каршы чыгучыларга *«сынын катырырлык итеп каты әйтә торган гадәте»* [Бәширов, б. 173] булуын да искәртә. Тагын бер сыйфаты буларак мактау һәм мактануны җене сөйми торган кеше булуын ассызыклап үтә. Г. Кашшаф язмасында, 1940 елда автономияле республика язучылары арасында беренчеләрдән булып, Мәскәүдә Ш. Камал юбилеена багышланган тантаналы кичә булу факты билгеләнә. Р. Ишморатның хәтерендә әдип ачык йөзле, мөлаем күз карашлы, йомшак тавышлы, төз һәм ыспай гәүдәле кеше булып саклана. Истәлекләрнең байтагы Ш. Камалны күреп белгән, аның белән бергә хезмәт иткән кешеләр тарафыннан язылган. Алар 1944 елны Ш. Камал музее хезмәткәрләре тарафыннан Рузаевка (Пешлә) һәм Оренбург төбәкләренә оештырылган экспедицияләр вакытында тупланган. Әлеге язмаларны Ф.Х. Вәгазова җыеп, туплап музейга тапшырган.

Ш. Камалның тормышына, иҗатына кагылышлы документлар әдип белән бәйле аерым фактларны, вакыйгаларны төгәлләштерергә ярдәм итә. Мисалга, «Козгыннар оясында» (1929) пьесасының татар театрында уңыш белән куелуын һәм 1930 елны Казандагы Зур рус драма театры сәхнәсенә менгән беренче татар пьесасы булуын искәртеп үтик. Аны рус теленә татар театрының башлангычында торган И. Кудашев-Ашказарский тәрҗемә итә.

Ш. Камал язган һәм әдипкә башкалардан килгән хатлар күп булып, алар аның кызыксынуларын, кемнәр белән якыннан аралашуын, гаилә әгъзаларына мөнәсәбәтен, аларга карата булган хисләрен тоемларга ярдәм итә. Язучы тормышында гаиләсе гаять мөһим урын алып тора. Кая гына барса да даими рәвештә хатыны Хәят ханымның, балалары Зәйнәп белән Йосыфның, кияүләре Ефремның, оныклары Эльвира белән Валерийның хәлен белешеп тора, аларның борчу-мәшәкатен үзенеке кебек кабул итә. Әдипнең аралашу даирәсе киң булып, ул Татарстанның төрле оешмаларыннан, татар әдипләреннән тыш, Мәскәүдә, Киевта, Уфада, Саранскида, Чебоксарда яшәүче төрле милләт язучыларыннан, СССР Язучылар берлегеннән, М. Горький исемендәге Әдәбият институтыннан, «Дружба народов» журналыннан һ.б. күпсанлы хатлар ала, үзе дә актив яза.

Җыентыкта Ш. Камалның 1930–1940 елларга караган куен дәфтәрләреннән, блокнотларыннан язма-истәлекләре бирелә. Алар язучының соңгы чор тормышын, эш-мәшәкатьләрен, шатлык-борчуларын шактый тулы күзалларга ярдәм итә. Ш. Камал тормышының, иҗатының төп даталары, үзе исән чакта чыккан әсәрләренең библиографиясе, Татарстан Милли музеенда әдип коллекциясе, Ш. Камал музее тарихына караган мәгълүматлар, шулай ук әдип фатирындагы чыганаклар бирелү дә тулысынча аклана. Ә инде җыентыкны бизәп торган күпсанлы фоторәсемнәр Ш. Камалның тормыш һәм иҗат юлын, гаиләсен, якыннарын, даими аралашып яшәгән язучыларны, журналистларны, эшче-хезмәткәрләрне хәтердә яңарту аша чор рухын, иҗтимагый-мәдәни тормышның аерым сәхифәләрен күз алдына бастыра. Гомумән, XX гасыр башында яшәп иҗат иткән классик әдипкә багышлап чыгарылган әлеге басма аның турындагы мәгълүматларны баета, тулыландыра, тормышын һәм иҗатын киңрәк, тулырак аңларга, бәяләргә ярдәм итә.

Әдәбият

Бәширов Г. «Көзге ачы җилләрдә» повесть-истәлегеннән // Шәриф Камал: фәнни-популяр җыентык / төз.: А.Р. Шәйхин, Г.Р. Җиһангирова. Казан: Җыен, 2023. Б. 172–179.

Заһидуллина Д.Ф. Шәриф Камал – иң садә, иң ышанычлы хисләр җырчысы // Шәриф Камал: фәнни-популяр җыентык / төз.: А.Р. Шәйхин, Г.Р. Җиһангирова. Казан: Җыен, 2023. Б. 3–33.

Шәриф Камал: фәнни-популяр җыентык / төз.: А.Р. Шәйхин, Г.Р. Җиһангирова. Казан: Җыен, 2023. 416 б.

Закирҗанов Әлфәт Мәгъсүмҗан улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге баш фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире